

Gondolat és funkció

Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához

A történelmi eseményeknek az első világháborút követő nagy összetorlódása idején a jövőformálás lehetőségeiben bizakodó radikális-polgári és plebejus-népi szellem útjára indított egy eszmét, a transzilvanizmus eszméjét, amelyet aztán a megváltozott viszonyok első aktivista értelmiségi nemzedéke rövidesen erkölcsi-politikai krédóvá, közéleti magatartásnormává és irodalmi-kulturális principiummá szélesbített. Előképekre és hagyományokra is apellálva, Cserei Mihály és Apor Péter régi haragvásait, Kemény Zsigmond és Petelei István hajdani viaskodásait is idézve, de tartalmát és pátozsát elsődlegesen az aktuális történelmi feladatokból merítve, a transzilvanizmus a húszas-harmincas évek romániai magyar közéleti és kulturális törekvéseinek egyik legfőbb ideológiai motívumát jelentette. *A megbukott birodalmi szemlélettel való leszámolás szándékát, az új adottságok tudati-gyakorlati befogadásának realizmusát és az együtt élők becsületes egymásra találásának eszményét hordozva kialakulásakor magában, az erdélyiség gondolata mintegy negyedszázadon át jelentős alakító-strukturáló tényező volt.*

Históriai érvényességének első meghirdetői számára a transzilvanizmus főképpen a történelem követelményeivel való számvetés és a közösségi helytállás igéjét jelentette, de megfogalmazásába kezdettől fogva belejátszottak bizonyos regionális irodalmi és művészeti aspirációk is. A tudatbetájoló és a közösségi felelősséget ébresztgető tevékenységben, a demokratikus közületi formák kialakításáért és a román—magyar sorsközösség gyakorlati elismertetéséért folytatott harcban megnőtt a leírt szavak értéke, a művészet és az irodalom újszerű közéleti szolgálatba állításáért vívott küzdelemben pedig sajátos nyomatékokat kapott a szülőfölddel azonosulni tudó ember apoteózisa. Mindez a transzilvanizmusban a „művészetből való feláldozással” koncipiált politikának és a „politikából való feláldozással” koncipiált művészetnek¹ bonyolult és sokszoros egymásra rétegződését eredményezte. Egy sokszínű opalizáló, intencionális tartalmát tekintve nagyon tág szellemi-művelődéstörténeti jelenség jött létre, amelyet értelmezni és vállalni lehetett viszonylag eltérő világnézeti álláspontokról is.

A tartalmi-jelentésbeli szétterültséggel, ami a transzilvanizmust egyfelől rendkívül hatásossá, másfelől erősen támadhatóvá tette, természetesen fogalmi-konceptuális lazaság párosult. A transzilvanizmus nem módszeresen kidolgozott és egymásba kapcsolódó tételekre tagolt elmélet volt, nem rendelkezett szilárd logikai koherenciával, nem építkezett szigorúan lehatárolt fogalmakra. Az erdélyiség társadalomelméleti premisszái és közéleti vagy irodalmi-kulturális konzekvenciái ellen fel-felgerjedő támadások miatt a transzilvanizmus hívei egyeztek nézeteiket elméleti bordázattal is ellátni, de világosan artikulált eszmerendszerré, átfogó történelmi tanná vagy kultúrpszociológiai koncepcióvá a transzilvanizmus mégsem nőtte ki magát soha. Még a kiinduló fogalma, illetve az önmeghatározó alapszava is esetleges módon formálódott és bomlott különböző szóalakzatokra.

Kezdetben a transzilvanizmus képviselői, főleg az objektíve adott históriai helyzetet s a helyzettől megkövetelt közéleti-kulturális gyakorlatnak a helyzetben jelen levő feltételeit akarván hangsúlyozni, egyszerűen csak „Erdély”-t vagy „erdélyiség”-et mondtak, később viszont már inkább „erdélyi szellem”-ről, „erdélyi lélek”-ről, „erdélyi gondolat”-ról beszéltek. A transzilvanizmus eszmei erőterében született színtagmáknak és definiáló szavaknak ebben a váltakozásában nem állapítható meg semmilyen koncepcionális rend vagy szabályszerűség. A retrospektív kategorizáló hajlandóság nemegyszer olyan következtetésre jutott, hogy ott, ahol a transzilvanizmus „erdélyi gondolat”-ként került előtérbe, „erős politikai beleérzés hatotta át”, ott viszont, ahol „erdélyi szellem”-ként fogalmazódott meg, „inkább irodalom volt, költészet, írói magatartás és hősi romantika”.² Valójában azonban ilyen fogalmi-értelmi tagolódás nem létezett. A különböző fogalmi változatok és jelzős kifejezések jórészt egyetlen diffúz szinonimia-körön belül mozogtak, s ha itt-ott át is sejlettek rajtuk bizonyos egyéni értelmi preferenciák vagy érzelmi vonzalmak, következetes tartalmi terminusokká nem polarizálódtak soha. A transzilvanizmuson belül jelentkező eltérő vélekedések sem a húszas években, sem később nem kötődtek határozott fogalmi centrumokhoz, hanem általában ugyanazokat a

szintagmákat variálták az alkalomnak és a diszkurzív jellegű fejtegetések vagy a lírai-vallomások szövegek kívánalmainak megfelelően.

A transzilvanizmus elméleti-konceptuális lazasága részint magából a transzilvanizmus jellegéből, szellemi-közéleti célkitűzéseiből és megnyilatkozási lehetőségeinek társadalmi-politikai korlátozottságából adódott, részint pedig létrejöttének alanyi feltételeiből eredt. A transzilvanizmus megalapozói és szellemi-közéleti tényezőivé fejlesztői nagyrészt írók, újságírók voltak, a szép szó és a saját munkásai, olyan emberek, akik a történelem kihívásával szembesezhető közösségi racionalitás szószólóiként is, de olykor még kimondottan politikai szerepvállalásaikban is magukkal hurcolták a személyes viszonylatokra és morális attitűdökre bontott világ képzetét. Az elvégzendő feladatokat illetően szinte mindannyian igen magas fokú realitásérzékkel rendelkeztek, s a közéletiség szenvedélye sokuknál analitikus készséggel párosult, de a stilsztikum hatalmának hitét nem voltak hajlandók feladni, s a normatív-dedukciós valóságértelmezésnek a művészetben megszokott logikáját nem tudták diszkurzív logikára átcserelni.

Ennek a szemléleti tájékozódásnak az első világháborút követő évek viszonylatában kétségkívül objektív gyakorlati-ismeretszociológiai háttére is volt; nem véletlenül kerültek ekkor az írók a „gátkötő munka“ élvonalába. A történelem ritkán tesz fel egyfelékelppen megválaszolható kérdéseket, s még ritkábban elég-szik meg a távolságot tartó reflektív válaszokkal. Az új államiságba való alkotó beilleszkedés és a román—magyar egyetértés történelmi parancsolatját, tehát az adott idő objektív logikáját, az odaadás és a felelősségtudat fátyolosabb logikájával is szükségszerűen szolgálni igyekezett. Távolról sem csupán a szubjektív elfogultság, hanem az adott történelmi helyzet szövevényességét átlátó s a csüggeteg szenvedtelenség társadalmi veszélyeit felismerő intellektus is szólott Szentimrei Jenőből, amikor 1921-ben így kelt a transzilvanizmus védelmére.

„— Mutassa ki! — hangzik az ellenvetés azok szájából, akik mindent tételelesen és rendszerbe foglaltan tudnak csak percipiálni, de akiket a könyv teljesen eltávolított már az élő élettől.

Es felelem erre:

— Nem mutatom ki!

Es ők kifogásolják:

— Így nem lehet tudományos a vita!“

„En érzem és magyarázom, te nem érzed, tehát cáfolsz.“³

Természetesen még más tényezők is közrejátszottak abban, hogy a transzilvanizmus meghirdetői nem nyújtottak éles körvonalú ideológiai képletet. Feltétlenül közrejátszottak például azok a népi liberális elképzelések, amelyek a transzilvanizmus társadalmi-közösségi aktivizmusprogramját jellemezték; ez a program koncepcionális oldalon koalizáló tágasságot és nagyvonalúságot tételezett fel. „A mi magaslatra-törekvésünk pedig minden igenlésnek, minden pozitívumnak az összehozása, ellenkező partok átívelése, a tűznek és víznek munkateremtő és alkotó gőzzé való összeforrósítása“ — írta 1921-ben Paál Árpád⁴, s nyilvánvaló, hogy egy ilyen célkitűzés, lett légyen bár merőben illuzórikus, nem kedvezett a doktrinális egyértelműségnek. A transzilvanizmus mindig többet sugallt és többre ösztökélt, mint amennyit explicit formában kifejezésre juttatott, s mindig körülvette az elkötözött gyakorlati-alanyi magatartásnak egy olyan „árnyékszónája“, amelyben oldottabbá vált minden teoretizáló hang.

Amikor a húszas évek második felében a reakciós és konzervatív körök konzolidálódása s a polgári-plebejus radikalizmus háttérbe szoríttatása folytán a politikai és nemzetiségi viszonyok alakulása olyan irányt vett, mellyel szemben a kezdeti transzilvanizmus sokat ígéro eszméinek bizonytalan jövőjü ideálokká kellett torzulniuk, a szabatos kimunkaltság hiánya mindinkább az erdélyiség-gondolat belső hiányává, negatív meghatározottságává vált. A kisebbségi életnek a maga osztályantagonizmusaiival, valamint az ország és Középkelet-Európa társadalmi-politikai állapotváltozásaival összefüggő kollíziói közepette a transzilvanizmus képviselőinek mind kevesebb lehetőségük volt arra, hogy a közvetlen közéleti munkából döngöljenek szemléletük alá szilárd talajt. Az erdélyiség-gondolat ellégiesedésének ily módon előállott veszélyét csupán az ellensúlyozta valamelyes mértékben, hogy jobbadán az irodalom területére visszavonulván, olyan formai meghatározottságok közé került, ahol az eszmének a jelenszféribé való átsiklatása és az érzékiben való megragadása nem szemléleti fogyatékosság, hanem törvény. Az írói ars poeticává és lírai látásmóddá szublimálódott transzilvanizmus természetzerűleg mondhatott le a fogalmiság és diszkurzivitás igényéről, s a gondolati meggyőző erő követelményét feszélyezettség nélkül oldhatta bele a művészi hitelesség külön logikájú követelményébe.

Gyakorlati cselekvésmo­dell és dedukciós valóságmagyarázat, egyenes tartású közösségi realizmus és metaforákba hajló érvelés, megfontolt jövőszervező igye­kezet és fogalmi rend nélküli eszmeiség: ellentmondásos, látszólag széthúzó elemek léptek szimbiózisra a transzilvanizmusban. Az erdélyiség kezdeti népi-plebejus poli­tikuma elválaszthatatlanul egybefonódott a társadalmi haladásban megté­pázott hit­tel is hinni akaró októbri­sta értelmiség törekvéseivel; befelé irányuló életépítő aktivizmusa pedig összekapcsolódott a külső gyalázatoktól, a tizen­nyolcas-tizenkilences forradalmakat követő fehérterrortól s a Bethlen-féle neobarokk retardáció­tól való elhatárolódással. Mindez még tovább bonyolította a transzilvanizmus szer­kezetét. Amikor aztán az ellentmondásos szimbiózisok átvetültek az iro­dalom sajátos anyagú régióiba is, teljessé vált a látszat: a felületes szemlélő szá­mára a transzilvanizmus valamiféle merőben kontúr­talán, inkább retorikai, mint valóságos jelenségnek tűnt.

A transzilvanizmus tartalmi-jelentésbeli szétterültsége és megnyilvánulásfor­máinak helyzet adta váltakozása tagadhatatlan tény. De ugyanúgy tény az is, hogy minden szétterültsége, hangsúly- és alakváltozása ellenére a transzilvanizmus jól megvont szemléleti rádiusszal és közéleti-kulturális preferencia-szférával rendelke­zett. A kérdés csupán az, hogy hol húzódott, meddig terjedt ez a szemléleti rádiusz, és miként határolható körül a hozzá tartozó preferencia-szféra.

Gaal Gábor 1927-ben, amikor még „mitikus hírű”-nek, de „mindenekben vala­hogy mégis létező”-nek tartotta a transzilvanizmust, elsősorban annak irodalmi dimenzióira figyelve, úgy vélte, hogy lényegét csak „a stílusnak, a nyelvnek s a formák felelemzésének útján” lehetne igazán megragadni.⁵ Gaal Gábornál — bár irodalmi tájékozódásában a forma kérdései egy ideig központi szerepet játszottak — a transzilvanizmus stílus­kategóriaként való tételezése inkább csak epizód­szerű lebillenés volt arról a szociologikusabb álláspont­ról, amely az erdélyiséggel kap­csolatos vélekedéseit általában jellemezte. De megfogalmazása még epizód­szerűségében is fontos dologra utal: jelzi azoknak a csapásoknak egyikét, amelyeken az igényes, bár részletes kifejtésig nemigen jutó kritikai transzilvanizmus-értékelés a múltban járn próbált. Az irodalmi-formáinak sokkal szélesebb csapáson haladt, és hívet is jóval többet szerzett magának az a másik felfogás, amelyet Méliusz József így exponált: „A transzilvanizmus — egy szecessziós művészeteszménynek a társadalmi tapasztalattal létrejött vadházasságából születvén — nem esztétikai, hanem történelemszemlélet volt [...]”, s megközelítése csakis a politika kategó­riáiban lehetséges.⁶ Ha e két felfogás mellé még megidézzük azt a harmadikat is, amely a transzilvanizmusban főképpen gondolati komponenseket, fogalmakat és konceptusokat kíván keresni, akkor máris előttünk áll az eddigi transzilvaniz­mus-kritika szinte egész spektruma.

A transzilvanizmus mint esztétikai program, a transzilvanizmus mint politikai elképzelés és a transzilvanizmus mint gondolatrendszer: nem kétséges, hogy meg­felelő kifejtésstruktúrába ágyazva őket, s kellőképpen érzékeltetve a köztük levő áthatásokat, mindhárom vonatkozás releváns lehet a transzilvanizmus megértése szempontjából. Ha azonban pusztán csak az egyik vagy a másik vonatkozás alap­ján kísérlelnénk meg kibontani a transzilvanizmus problematikáját, nagyon köny­nyen téves következtetésekre jutnánk: az egyoldalú vizsgálódásban, legyen az bár mégoly tárgyilagos is, nagyon könnyen doktrínává — esztétikaivá vagy más­milyenné — merevülne a transzilvanizmus. A transzilvanizmus soha nem volt doktrína. Ha mégis doktrínaként kezel­nők — amiként, Pomogáts Béla megállá­pítása szerint, a két világháború között legtöbb ellenfele kezelte⁷ —, eljárásunk legalább annyira félrevezető lenne, mint ha kizárólagosan csak a szétterültségét és belső diszperzióját tartanók szem előtt: megfosztanók vele a transzilvanizmust eredendő jellegzetességeitől, de azoktól a társadalmi-helyzeti koordinátáktól is, amelyek segítségével egykori ideológiai-közösségi szerepét — minden ellentmondá­sságával egyetemben — beállíthatjuk a reális történelmi időbe.

Ha el akarjuk kerülni, hogy eszmetörténeti exegézisünkben a transzilvaniz­mus doktrínává merevüljön, különösen körültekintően kell elemeznünk gondolati összetevőit. Már pusztán a transzilvanizmus „szabálytalan” szerkezete, koalícióan tág és sajátos helyzeti attribútumokat hordozó jellege miatt sem követhetjük az exegézisnek azt a módját, amelyet például Sárréti Sándor javasol, aki szerint a transzilvanizmus mibenlétéről érdemlegeset és megbízhatót csakis a transzilvanista publicisztika és vitázó irodalom elméleti-filológiai analízise mondhat. Az erdélyi­ség-eszme képviselői, többnyire esetleges témákhoz kapcsolódva és polemikus cél­zattal ugyan, de töméntelen mennyiségű szöveget írtak össze a maguk igazolására, s a kutatásnak mindenekelőtt ebben a szöveghalmazban kell rendet teremtenie, hogy adekvát képet nyújthasson és adekvát következtetéseket fogalmazhasson meg a transzilvanizmusról — szögezi le Sárréti. Minden „valamennyire is fejtegető szö-

veg" immanens módon tartalmaz valami általánost, ami belőle kiemelhető, ez pedig lehetővé teszi, hogy filológiailag „preparáljuk”, és a „preparátumok” szembe-
sítése alapján végül közös nevezőre hozzuk a különböző szerzők transzilvanizmus-
fogalmát. „A szövegek összevetésén túl, így a szövegekből kifejthető (a szerző
megfogalmazása híján a kutató által megfogalmazott) gondolatok szembesítéséről
van tehát szó.”⁸

A két világháború közötti hazai magyar szellemi-közéleti törekvések kutató-
jának, ha deklaratív közvetlenségű idézeteknél vagy túllontúl valószínű megállá-
pításoknál többet akar nyújtani, feltétlenül vállalnia kell a filológiai forráselemzés
és eszmekritika fáradságos feladatát is. Mindamellett nem hisszük, hogy a tran-
szilvanizmus taglalása esetében a vonatkozó diszkurzív szövegek koncepcionális
rendbe illeszthető mondandóinak a „preparálása” önmagában véve célravezető lenne.
Egy ilyen eljárás eredményeképpen ugyanis — Láng Gusztáv szavaival szólva —
csak valaminő „abszolút értelemben meghatározható és értékelhető ideológiai tar-
talom”-hoz⁹ jutnánk.

A transzilvanizmusnak volt ideológiai-koncepcionális magva is. Gondolati
állványzata egy fölöttébb alanyias, de bizonyosságot sóvárgó és túltengő szekuri-
tástudattal élő korokban egyaránt gyakran használt elméletkonstituáló módszerre
és néhány eszmei előfeltevésre támaszkodott. A földrajz és a történelem, az em-
beri együttélés és a kulturális-népi kölcsönhatás erdélyi empiriákból dedukciós esz-
mei egyneműsítése és közvetlen teoretikus jelentéssel való felruházása volt az a
módszer, mellyel a transzilvanisták ideológiai támpontokat teremtettek maguknak.
Az egyneműség ismerveivel és koncepcióival ellátott empiriákból három-négy
egymással összefüggő hipotézist szűrtek le, amelyekre aztán további hipotéziseket
lehetett építeni. Körülhatároló kontúrjait azonban a transzilvanizmus nem annyira
ezektől, mint inkább az általa képviselt gyakorlati-történelmi helyzetmegítéléstől
és közösségi viszonyuláscsúszménytől, illetve attól a közéleti-kulturális munkától és
erkölcsi-tudati elkötelezettségtől kapta, mellyel az erdélyi magyarság jövőjét az
állami egységében kiteljesedett román nemzet mellett megalapozni igyekezett.

A húszas évek cselekvő értelmiségi nemzedékének polgári-plebejus és népi
érdekközpontú tevékenységében a transzilvanizmus „abszolút értelemben megha-
tározható és értékelhető ideológiai tartalma” — a praxis és az elmélet találkozá-
sának mindenkor törvényeit is követve — történelmileg konkrét funkcionális mi-
nőséget kapott: a demokratikus kisebbségi-közületi megszerveződés és a szellemi-
kulturális kibontakozás serkentő paradigmájává, a román—magyar összefogás és
egy új szilárdság hazafiság katalizáló tényezőjévé vált. Ez a funkcionális minőség
a maga társadalmi determináltságában, helyhez, időhöz és nemzetiségi léteztáv-
latokhoz kötöttségében olyannyira visszavetítődött az erdélyiség koncepcionális
premisszáira is, hogy másként, mint ebből kiindulva, nem érthetjük meg és nem
ítélhetjük meg a transzilvanizmust. Nagyon sok elmarasztható elemet találunk
az erdélyiség gondolati összetevői között, de kellő tárgyilagossággal és kellő követ-
kezetességgel elemezni csak úgy tudjuk őket, ha a szövegek filológiája mellé segít-
ségül hívjuk a történelem és a helyzet filológiáját. Állandóan azt kell itt szem-
előtt tartanunk, hogy még a tételes elaborátumok értelme és jelentése sem pusztán
önmagukban vagy egy minden történelmi állapottól független párlat-valósághoz
való viszonyukban van, hanem a tényleges társadalmi életfolyamattal s a közösségi
haladás követelményeivel való összefüggéseikben. A párlat-valóság talaján álló el-
vont igazságok történelmileg tévesnek vagy legalábbis meddőnek bizonyulhatnak,
míg a lét szorításában született elvont tévedések történelmileg helytállóak vagy
legalábbis termékeknek lehetnek.

A történelmi szempont érvényesítése — ami az adott esetben tehát a transzil-
vanizmus közösségi-funkcionális szerepének az előtérbe állítását jelenti — nem
egyszerűen csak módszertani fogódzókát nyújt a kutatáshoz, hanem áttekinthetőbbé
teszi a kutatás objektumát, és strukturálja a kutatás menetét is. Ebben a megkö-
zelítésben elveszti jelentőségét vagy jórészt másodrendűvé válik a transzilvaniz-
mus úgynevezett „tárgyi igazságainak” valamikor oly sokat vitatott kérdése. A
funkciótörténeti elemzés, amelyet — véleményünk szerint — a legadekvátabb
elemzésmódnak tekinthetünk a transzilvanizmus taglalásakor, nem térhet ugyan
ki az erdélyiség-eszme szolgálatára egykoron megidézett tárgyi-történelmi bizonyíté-
koknak a mérlegelése és a történelmi-tárgyi tényállással, illetve annak mai ideoló-
giai-tudományos megfogalmazásával való szembesítése elől, de nem ez a kiinduló-
pontja. Elsődlegesen magát a transzilvanizmust kell történelmi-tárgyi tényállásként,
azaz olyan közéleti-kulturális törekvésnek, gondolkodás- és magatartásformaként
felfognunk, amely, függetlenül a transzilvanisták egyik vagy másik tételének eset-
leges aláboltozásától, számottevően hatott a két világháború közötti hazai magyar
szellemi művelődés fejlődésére.

Úgy hisszük, a transzilvanizmusnak történelmi-tárgyi tényállásként való kezelése nem kíván különösebb elméleti megindoklást. A társadalmi tudati képződmények és a szellemi objektívációk jó néhány sajátására hivatkozhatnánk mint megannyi általános érvre, amelyek a transzilvanizmus „tárgyi igazságainak” eszmetörténetileg irreleváns voltát bizonyítják. Utalhatnánk az ideológiák létrejöttének mindenkori mechanizmusára, arra a módra, ahogy az emberek, illetve az embercsoportok tárgyasítják létviszonyaik tudati recepcióját, meggyőződésüket teremtve maguk köré, melyben szubjektív biztonságerzettel cselekedhetnek, mert cselekvéseikben elfedődnek az esetlegesség mozzanatai. De idézhetnők Marxnak az ősi Moloch és a delphoi Apolló „valódi egzisztenciájával” és „valódi hatalmával” kapcsolatos nagy-szerű eszmefuttatását is, vagy a közismert, ugyancsak Marxtól származó megállapítást az elképzelt száz tallérről, amelynek a szubjektivitás bizonyos hőfokán „ugyanaz az értéke, mint száz valóságosnak”.¹⁰

A történetiség elve természetesen nemcsak arra kötelez, hogy a maga tényleges társadalmi-közösségi szerepében igyekezzünk felmérni a transzilvanizmust. Megkívánja azt is, hogy egész negyedszázados útja során nyomon kövessük az erdélyiség-eszme fejlődését, funkcióinak alakulását eladdig, amikor a valóság már szinte teljesen kicsúszott alóla, illetve amikor eredeti tartalma és pátosza helyére hovatovább „halina- és csizmaszárkötésű könyvek”¹¹ kerültek.

A transzilvanizmus eszmetörténeti vizsgálatának ez az aspektusa is sok fontos elméleti-módszertani kérdést vet fel, de ezekre itt terjedelmi okokból nem térhetünk ki. Csak jelezni kívánjuk — amit más alkalommal már kifejtettünk¹² —, hogy a transzilvanizmus bukása a regionális kötöttségű ideológiák elkerülhetetlen sorsát is példázta. Egy hangsúlyozottan „itt és most” alapvetésű törekvés valamely történelmi idődarab „regionális” határain belül objektíve jogosult lehet, progresszív szerepet játszhat, és valós követelményeket fejezhet ki, de hosszabb távlatban mindig azok a tendenciák jutnak érvényre, amelyek a lehető legátfogóbb történelmi determináltságban gyökereznek. A két világháború között a társadalmi elnyomás felszámolásáért és a különböző nemzetiségű dolgozók kollektív jogegyenlőségéért folytatott küzdelem elvi-gyakorlati összefüggését megtestesítő munkásmozgalom volt a nyitott történelmi idő igazi letéteményese. Így aztán természetes, hogy a transzilvanizmus pozitív értékei is csak akkor jutottak reális perspektívákhoz, amikor a kommunista baloldal vette át a kezdeményező közösségi munka szavát.

JEGYZETEK

1. Kós Károly: *Ki-ki maga mesterségét folytassa (Válaszom Apor Péter dr.-nak)*. Újság, 1925. szeptember 5.
2. Kacsó Sándor: *Az igazi erdélyi szellemiség*. Erdélyi Helikon, 1935. január, 35.
3. Szentimrei Jenő: *Transzilvanizmus az irodalomban*. Napkelet, 1921. május 15. 552.
4. Paál Árpád: *Hitről, hazáról*. Napkelet, 1921. január 15. 50.
5. Gaál Gábor: *Az Erdélyi Helikon Anthológiája*. Korunk, 1927. 4. 313.; kötetben (hiányos szöveggel): *Válogatott írások I.* Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1964. 119.
6. Méliusz József: *Szobor helyett irodalomszociológia*. Utunk, 1969. június 6.; kötetben *Az illúziók kávéháza. Vallomások 1966—1971*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1971. 176—177.
7. Pomogáts Béla: *Kuncz Aladár*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. 123. és Pomogáts Béla: *A tanulmányíró Kuncz Aladár*. Lásd Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973. 315.
8. Sárréti Sándor: *A transzilvanizmus fogalmáról*. Tiszatáj, 1974. 8. 54—55.
9. Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvanizmusról*. Utunk, 1973. december 14.
10. K. Marx: *A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége*. (Doktori disszertáció) Budapest, 1969. 90—91.
11. Szentimrei Jenő: *Halina*. Korunk, 1939. január. 76—79.
12. Nagy György: *A kezdeti transzilvanizmusról*. *Eszmetörténeti vázlat*. Korunk, 1973. 11. 1652—1658.